

УДК 165.194

Н. М. Іванюк

СОЦІАЛЬНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ ТА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК СТРУКТУРНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ СКЛАДНИКИ СОЦІАЛЬНОЇ КОГНІЦІЇ

У статті висвітлено міждисциплінарні теоретичні засади комплексного дослідження поняття «когніції». Зосереджено увагу на соціальній категоризації та стереотипізації як важливих психологічних процесуальних складниках соціальної когніції.

Ключові поняття: когніція, категорія, соціальна категоризація, стереотип, стереотипізація.

Іванюк Н. Н. Социальная категоризация и стереотипизация как структурно-процессуальные составляющие социальной когниции. В статье освещаются междисциплинарные теоретические основы комплексного исследования понятия «когниции». Внимание сосредотачивается на социальной категоризации и стереотипизации как важных психологических процессуальных составляющих социальной когниции.

Ключевые слова: когниция, категория, социальная категоризация, стереотип, стереотипизация.

Ivanyuk N. M. Social Categorization and Stereotyping as the Structural Procedural Components of Social Cognition. The article outlines the interdisciplinary theoretical principles of complex research of the concept of Cognition. The emphasis is on social categorization and stereotyping as important psychological procedural components of Social Cognition.

Key words: cognition, category, social categorization, stereotype, stereotyping.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема соціальної когніції належить до перспективних напрямів вивчення різноманітних когнітивних проявів поведінки людини в соціумі. Це насамперед пов'язано з тим, що когнітивний підхід передбачає вирішення численних проблем, пов'язаних з «отриманням, обробленням, зберіганням, добуванням та оперуванням знаннями, що належать до його накопичення та систематизації, його зростання, до всіх процесів, що характеризують використання знання в поведінці людини й, головне, його мисленні та процесах комунікації» [7, 18].

Сьогодні когніція є предметом вивчення декількох галузей знань. Оскільки жодна галузь не може претендувати на абсолютну автономність, тому міждисциплінарність є необхідною складовою частиною когнітивних досліджень. Вивчення когніції передбачає вочевидь ура-

хування всіх аспектів формування, зберігання та функціонування людського знання. Унаслідок цього виникають міждисциплінарні дослідницькі поля, які характеризуються комплексним аналізом визначеного поняття [6].

Об'єктом дослідження в когнітології є когніція, яку трактують як сукупність психічних структур і процесів, що охоплює всю людську пізнавальну діяльність [16, 36]. Багато науковців вважає, що поняття «когніція» означає і сам пізнавальний процес, тобто процес набуття знань, і результати цього процесу [6;15;17;19]. Когніція сьогодні включає в себе не лише знання, свідомість, розум, мислення, уявлення, творчість, розмірковування, логічний висновок, вирішення проблеми, фантазування, а й такі процеси, як сприйняття, спогади, увага, упізнавання. Когніція, отже, розподіляється на різні процеси, кожний із яких пов'язаний із визначеною когнітивною здібністю, однією з якої є здібність говорити. Відповідно, когніція – це сприйняття світу, і спостереження, і категоризація, і мислення, і мова, і уява й інші психічні процеси в їх поєднанні [17; 18; 19].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Безсумнівним є і той факт, що дослідження когніції неможливе без залучення лінгвістичних даних. Отож мову можна трактувати не лише як систему лексичних, граматичних і фонологічних одиниць, не лише як систему правил комунікативної поведінки в певному етнокультурному та соціальному контекстах, а і як систему вербалізованих знань про світ. Вивчення мови – частина дослідження когніції, оскільки дослідження когнітивних аспектів мови сприяє не лише ефективному розв'язанню прикладних завдань, а й поглибленню уявлень про приховані механізми мовної комунікації [3, 11], які проявляються в мовленнєво-комунікативній поведінці.

Хоча когнітивні структури пов'язані з вербальними структурами, а мови світу є дуже різноманітними, основні механізми когніції є універсальними, що й проявляється в семантиці мови. Універсальні мовні структури, універсальні граматичні категорії, а також організація категорій навколо прототипів засвідчують, що людина не просто «освоює» дійсність, а й активно та цілеспрямовано організовує її певним чином для конкретних цілей [4].

Саме з погляду психолінгвістики під час вивчення значення слова прийнято за точку відліку індивіда, а не відсторонену мовну систему. Із цього положення вихідним є інша відмінність лінгвістичного та

психолінгвістичного підходу до значення слова. Значення не передається в процесі комунікації, а «створюється активним слуханням, за якого мовна форма є стимулом для інтерпретації, ніж носієм інформації» [2, 199]. Саме когнітивна лінгвістика намагається дослідити зв'язок когнітивних процесів і мови та виявити можливості різної (залежно від мови) категоризації певних перцептуально чи концептуально заданих ситуацій.

Взаємопроникнення мовознавства та психології зумовлене тим, що функціонування мови є наскрізь психологічним, тому процес мовного спілкування, сприйняття, розуміння мовлення неможливо пояснити без психології. Саме психолінгвістика намагається інтерпретувати мову як динамічну систему, яка забезпечує мовленнєву поведінку людини. Її увага звернена не на мовні одиниці самі по собі, а на психологічну реальність мовця, на їх використання в актах формування і в актах розуміння висловлювань, а також у засвоєнні мови. Вона розробляє моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації індивіда і здійснює їхню експериментальну перевірку.

Беззаперечним і нині є той факт, що різні галузі в складі когнітивної науки досліджують різні аспекти когніції та різноманітні її прояви. Тому в цій науковій розвідці вважаємо доцільним систематизувати, узагальнити та врахувати дані різних наук щодо когніції, установивши її специфічність саме з погляду психологічної парадигми.

На нинішньому етапі наукового розвитку підхід до вивчення когніції не окреслюється лише поняттями «когнітивна обробка» й «перетворення інформації», а набуває ширшого характеру. Якщо на початку дослідження когніції У. Найсер визначав її як усі процеси, за допомогою яких сенсорні дані на вході перетворюються, редукуються, розвиваються, запам'ятовуються, пригадуються та використовуються [13], то сьогодні таке визначення не охоплює багатьох аспектів цього поняття, оскільки не береться до уваги той факт, що всі процеси відбуваються в певному соціальному контексті й тісно пов'язані з реальними потребами людини та її взаємодією із середовищем.

Когнітивний процес пізнання невід'ємно пов'язаний із проявами людини в соціумі. Зокрема, Т. ван Дейк розробив власну соціокогнітивну модель, основним питанням для розгляду її теоретичної частини є питання про роль і функції продуктів пізнання, закріплені в особливих елементах людської пам'яті, в організації та «вироб-

ництві» соціальної комунікації. Основоположним для всієї теорії Т. ван Дейк визначив поняття «когніції» як системи ментальних репрезентацій і процесів членів групи [11].

Когніції людини (мовні або зорові «події» в потоці її свідомості) ґрунтуються на установках або припущеннях (схемах), сформованих у результаті попереднього досвіду. Когніції можуть бути автоматичними, неусвідомленими і дисфункціональними, зовні правдоподібними, але помилковими та мимовільними. Зокрема, дисфункціональні когніції належать до самосвідомості індивіда, до світу або до майбутнього (т. зв. «когнітивна тріада») і є результатом головних видів своєрідного (властивого саме певній особистості) помилкового способу переробки інформації, коли відбуваються: неправильний логічний висновок (логічні помилки), вибіркове абстрагування (внаслідок зосередженості на несуттєвих деталях), необґрунтоване узагальнення, перебільшення негативних і применшення позитивних переживань [4].

З уже викладеного можна стверджувати, що поняття «когніції» досить широке й потребує докладнішого вивчення всіх її предметних та процесуальних проявів. У зв'язку із цим постала потреба виокремити види когніцій, які стають об'єктами вивчення низки когнітивних наук. Зокрема, у межах когнітивної лінгвістики – це мовна когніція як акт інтерпретації, а в межах психології – соціальна когніція як акт соціальної комунікації.

Оскільки когніція має соціальне походження, тому й відображається в категоризації – процесі впорядкування осмисленого, його розподілі за понятійними нішами. Поняття «категоризація» – одне з найбільш фундаментальних понять людської діяльності й одне із ключових понять когнітивного підходу. Тісно пов'язане зі всіма когнітивними здібностями людини, воно також пов'язане зі всіма компонентами самої когнітивної системи – увагою і розпізнаванням об'єктів, умовиводами, пам'яттю. Категоризація – це головний спосіб надати світу впорядкований характер, систематизувати все сприйняте й побачити в ньому схожість одних явищ на протигагу відмінностям іншим [8].

Термін «категоризація» застосовується до різних видів діяльності й досвіду людини загалом. На думку Х. Тейфела, соціальна категоризація є фундаментальним когнітивним процесом, який діє в між-

груповій інтеракції «як упорядкування соціального оточення на основі групування особистостей у спосіб, осмислений для індивіда». На процес категоризації впливають цінності, культура та соціальні уявлення, а створені категорії здійснюють фільтрувальний ефект на людські перцепції [17].

У вузькому значенні категоризація – це підведення явищ, об'єктів, процесів під відповідну рубрику досвіду, категорію і визнання її членом певної категорії. У ширшому значенні – процес утворення і виокремлення самих категорій, розподіл зовнішнього та внутрішнього світу людини відповідно до істотних характеристик його функціонування і буття, упорядковане уявлення різноманітних явищ через зведення їх до меншого числа об'єднань. Категорія – одна з пізнавальних форм мислення людини, яка дає змогу узагальнити її досвід і здійснювати його класифікацію [6].

Е. Рош і група її колег центральними поняттями в процесі категоризації визначили поняття «прототипу», «об'єкт базового рівня». Прототиповий підхід до вивчення принципів природної категоризації розпочинається саме з праць Е. Рош, яка вважала прототипи кращими зразками категоризації. Відповідність об'єктів у своїй категоризації виявляється не функцією від наявності в неї необхідних і достатніх критеріїв, а функцією від наявності в неї рис за принципом до близькості з прототипом. Дослідження Е. Рош та її колег демонструють, що категоріям загалом властиво мати найкращих представників (вони названі «прототипами») і що всі перераховані здатності людини реально беруть участь у процесах категоризації [15].

Дослідник В. Гаділанст вважає, що соціальна категоризація впливає на соціальні схеми, які індивід застосовує в міжгрупових контактах. Соціальна категоризація визначає особистість, об'єкт чи подію як члена окремої категорії. Вона забезпечує зміст категорій і розмежовує процес категоризації на майбутні перцепції, спогади та припущення. Учений виокремлює п'ять типів схем, які використовуються в соціальному пізнанні: особистісні схеми, які включають розуміння характерних рис індивідів, схеми-дії, що відображають алгоритм дій у певних ситуаціях, схеми вільного змісту або процедурні схеми, які діють як обробка правил або процедур для специфікації зв'язків між інформаційними блоками, рольові схеми, які визначають модель поведінки в межах певної соціальної ролі, Self – схеми, які містять

інформацію про власний психологічний стан особистості й керують інформаційною обробкою щодо себе [19].

Саме *Self* – схеми, на думку Т. Роджерса, включають особистісні уявлення стосовно себе, враховуючи минулий досвід індивіда, і є вищого рівня стосовно інших [14]. «*Self* – схема – це відносно постійна, багатоаспектна когнітивна структура, яка за певних обставин здійснює посередницьку функцію між соціальним оточенням і соціальною поведінкою» [18].

Одне з найважливіших наслідків категоризації – те, що вона може активізовувати в психіці людини набір певних відомостей – стереотипів, які потім спрямовують очікування людей, і, створюючися за допомогою стереотипу, можуть значно впливати на їхній спосіб мислення та судження.

Поняття «стереотип» увів в ужиток саме Уолтер Ліппман, який розумів під стереотипами створювані культурою образи людей з інших груп, покликаних пояснити поведінку цих людей і оцінити їх. Учений трактував стереотипи як вибірковий і нечіткий спосіб сприйняття дійсності, що призводить до її спрощення і породжує забобони. Разом із тим, У. Ліппман висловив ідею про те, що стереотипи є неминучими, будучи об'єктивною функцією взаємодії людини й навколишньої дійсності та проекцією на світ власних почуттів та цінностей [10].

Стереотип починає діяти ще до того, як умикається розум. Це накладає специфічний відбиток на дані, які сприймаються органами чуття ще до того, як ці дані досягають розуму. Ніщо так не чинить опір новоутворенню або критиці, як стереотип. Він накладає свій відбиток на фактичні дані саме в момент їхнього сприйняття [9].

На думку К. С. Кубрякової, стереотип – стандартна думка про соціальні групи або про окремих людей як представників цих груп. У більшості соціально-психологічних концепцій стереотип формується як форма обробки інформації та стану знань [6].

В. Гаділанст трактує стереотипи як «особливі типи рольових схем, що організовують попереднє знання й очікування особистості про інших людей, які підпадають під конкретні соціальні категорії» [19, 210]. Рольова схематика може ґрунтуватися на таких факторах, як стать, раса, вік або заняття тощо. Соціальна стереотипізація відбувається, коли комплекс рис, ролей, емоцій, здібностей та інтересів набува-

ються індивідам, які категоризуються на підставі легко ідентифікованих характеристик [12]. Індивіди, які належать до стереотипізованої групи, є схожими один на одного й відмінними від інших груп за низкою атрибутів.

А. Тейфел виокремлює функції стереотипів, зокрема когнітивні функції систематизації та спрощення середовища, мотиваційні функції надходження та збереження важливих соціальних цінностей. Ці функції реалізуються на індивідуальному рівні, а решта – перебувають на рівні груп, де стереотипи впливають на створення і використання групових уявлень, які потім використовуються для пояснення масштабних соціальних подій, виправдання різних форм колективних дій і збереження позитивних міжгрупових тенденцій [17].

Е. Аронсон уводить поняття «ілюзорна кореляція» як ефект категоризації та стереотипізації, що позначає сприйняття взаємозв'язків там, де їх немає. Його зміст полягає в тому, що індивід бачить взаємозв'язок там, де він, на його думку, має бути, але де насправді його немає [1, 202]

Мислити стереотипно – означає приписувати ідентичні характеристики кожній людині в групі, не звертаючи уваги на реальні відмінності між членами цієї групи. Стереотипи існують не стільки заради істини, точності відображення реальності, скільки заради оперативності соціального пізнання [5].

Тією мірою, у якій стереотип ґрунтується на досвіді, він може бути адаптивним і найбільш економним способом взаємодії зі складними подіями. Водночас якщо стереотип не дає розглянути індивідуальні відмінності всередині деякого класу людей, то він неадаптивний і потенційно небезпечний.

На думку Е. Аронсон, зміст стереотипу сам по собі не завжди є негативним, а, проте, треба сказати з усією визначеністю, що стереотипи постійно завдають шкоди своєму об'єкту, навіть якщо вони виглядають нейтральними або навіть позитивними. Усі ці узагальнення все одно є образливим хоча б тому, що позбавляють людину права бути сприйнятим і зрозумілим як індивідуальність, зі своїми особливими рисами – чи то позитивними, чи то негативними [1].

Незалежно від відмінностей у трактуванні окремих аспектів цієї проблеми, дослідники сходяться у визначенні стереотипізації як процесу приписування індивідам характеристик на підставі їх групової

належності, а стереотипів – як набору уявлень про характеристики групи людей.

Потрібно відзначити, що, хоча попереду ще велике коло досліджень багатьох аспектів соціальної стереотипізації та категоризації, є підстави говорити про них як про істотні процесуальні складники соціальної когніції.

Висновки. Наведені міркування дають змогу сформулювати такі висновки: когніція надзвичайно структурована, а когнітивні структури орієнтовані на відображення структури зовнішнього світу у зв'язку з потребами соціальної діяльності. Міжгрупові контакти активують різні соціальні когнітивні процеси, і тому кожен контакт починається зі соціальної категоризації.

Не заперечується, що в процесі категоризації використовуються передусім принципи соціальної когніції і що в цьому процесі провідну роль відіграє мова, а стереотипізація виконує функцію економії або мінімізації когнітивних зусиль.

Література

1. Аронсон Э. Общественное животное. Введение в социальную психологию / Э. Аронсон . – [изд. 7-е]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 517 с.
2. Виноград Т. О понимании компьютеров и познания / Т. Виноград, Д. Флорес // Язык и интеллект. – М. : Прогресс, 1996. – С. 185–229.
3. Герасимов В. И. На пути к когнитивной модели языка / В. И. Герасимов, В.В. Петров // Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 5–11.
4. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопр. языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
5. Когнитивная психология : учеб. для вузов / [под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова]. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
6. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, П. Г. Лузина / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 245с.
7. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : РАН, 1997. – 331с.
8. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова [Рос. акад. наук, Ин-т языкознания]. – М. : Яз. славян. культуры, 2004. – 560 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
9. Розет И. М. Психология фантазии: Экспериментально-теоретическое исследование внутренних закономерностей продуктивной умственной деятель-

- ности / И. М. Розет. – [2-е изд., испр. и доп.] – Минск : Университетское, 1991. – 342 с.
10. Рябова Т. Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований / Т. Б. Рябова // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. V. Вып. 1–2 (15–16). – С. 120–139.
  11. Dijk van T. Discourse analysis as ideology analysis/ T. van Dijk // Language and Pease / Schaffner C. In Wenden A. (Eds.). – Aldershot : Dartmouth Publishin, 1995. – P. 17–33.
  12. Hewstone M. & Giles H. Social groups and social stereotypes in intergroup communication / M. Hewstone, H. Giles In W. Gudykunst (ed.) Intergroup communication. – London : Edward Arnold, 1986. – P. 11.
  13. Neisser U. Cognitive psychology / V. Neisser. – N.Y. : Appleton-Century-Crofts, 1967. – 353 p.
  14. Rogers T. Self-reference and the encoding of personal information / T. Rogers, N. Kuiper, W. Kirker // Journal of Personality and Social Psychology. – 35 (9). – 1977. – P. 677.
  15. Rosch E. (ed.) Cognition and categorization / E. Rosch, B. Lloyd. – Hillsday, N. J. : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – 341 p.
  16. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / Monika Schwarz. 2, überarb. und aktualisierte Aufl. Tübingen ; Basel : France, 1996. – 238 s.
  17. Tajfel H. Social categorization: cognitions, values, and groups / H. Tajfel, J. Forgas // J. Forgas (ed.) Social cognition. – New York : Academic Press, 1981. – P. 113–140.
  18. Turner J. Towards a cognitive redefinition of the social group / J. Turner // H. Tajfel (ed.) Social identity and intergroup relations. Cambridge : Cambridge University Press. – 1982. – p. 19.
  19. William B. Gudykunst, Lauren I. Gumbs. Social Cognition and Intergrou Communication / B. William Gudykunst, I. Lauren Gumbs. In: Handbook of International and Intercultural Communication // Malefic, Kate Asante and William B. Gudykunst (eds.) Newbury Park – L. – New Delhi : Sage Publication, 1989. – P. 201–207.